

Terminology of the History of Ukrainian Language in the Concept of Mykhailo Zhovtobriukh

Su Hyun Kim

Ph.D. Candidate, Department of Ukrainian Language and Literature

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Email: kimskims33@gmail.com

Abstract

The issue of standardization and codification of the Ukrainian language has long been the focus of Ukrainian linguists, language historians, historians of science. M. Zhovtobriukh, as one of the leading linguists of the 20th century, also understood the importance of the formation of the Ukrainian language as one of the factors in the formation of Ukrainian statehood.

The article analyzes linguistic terms concerning the origin of the Ukrainian language in the concept of M. Zhovtobriukh. The terminology used by M. Zhovtobriukh in the textbook "Historical Grammar of the Ukrainian Language" has not yet been studied. Therefore, the purpose of our article is to consider and analyze the terms regarding the periodization of the origin of the Ukrainian language. It also focuses on comparing terms used by M. Zhovtobriukh with terms of its history in the Ukrainian Modern Academic Dictionary. This allows us to draw conclusions from the 20th century Soviet theory of the origin of the Ukrainian language.

Keywords: history of the Ukrainian language, historical grammar of the Ukrainian language, M. Zhovtobriukh, terms, origin of the Ukrainian language, history of the linguistic term.

ТЕРМІНОЛОГІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА ЖОВТОБРЮХА

Су Хюн Кім

Анотація

У статті розглянуто та проаналізовано лінгвістичні терміни щодо походження української мови в концепції М. Жовтобрюха. Велику увагу приділено порівнянню термінології історії української мови в праці «Історична граматики української мови» М. Жовтобрюха та в сучасних академічних словниках української мови.

Ключові слова: історія української мови, історія граматики української мови, М. Жовтобрюх, терміни, походження української мови, історія лінгвістичного терміна.

Питання нормування та кодифікації української мови здавна перебувало в центрі уваги українських мовознавців, істориків мови, істориків науки, зокрема М. Максимовича, Г. Квітки-Основ'яненка, Б. Грінченка та ін.

Важливість становлення української мови як одного із чинників формування української державності розумів і М. Жовтобрюх. У своїй праці «Мова української преси» він зауважував: мова періодичних видань найтісніше пов'язана «з народом, з його життям, культурою, з його суспільними групами і класами та політичною боротьбою, що точиться між ними» (1963, с. 11).

На різних часових зрізах дослідник проаналізував розвиток української мови, зокрема історію нормування літературної мови та її термінології. Він уважав, що мова української преси здатна відображати становлення літературної мови, що почала свій шлях від «Енеїди» І. Котляревського, і віддзеркалила становлення українського народу.

У своєму посібнику «Історична граматики української мови» М. Жовтобрюх зазначав, що «однією з ознак народності є мова» (1980, с. 16), а «піднесення мови народності до ступеня національної характеризується також розширенням сфери вживання її в літературі» (1980, с. 17). Однією із найважливіших і найбільш закритих є сфера науки, зокрема термінології, адже наявність власної наукового термінологічного апарату свідчить про високий ступінь розвиток будь-якої мови.

Оскільки термін є основою наукового обґрунтування існування будь-якого явища, то важливо розглянути термінологію історії української мови у концепції М. Жовтобрюха як одного з провідних мовознавців 20 ст. Як зазначає Л. Мацько, «українська лінгво-літературознавча історія 20 століття фактично пройшла на очах Михайла Андрійовича і значною мірою з його особистою участю» (2009, с. 319). Про визначну роль цього дослідника писав і А. Грищенко, зауважуючи, що «на нього орієнтувалася громадсько-наукова робота» (2005, с. 161).

Внесок М. Жовтобрюха до українського мовознавства

Багато праць Михайла Жовтобрюха були об'єктом вивчення українських науковців: «Питання історії української літературної мови у праці М. А. Жовтобрюха «Мова української преси» розглядала Л. Мацько; внесок науковця до історії публіцистики розглядала Н. Баландіна у статті «М. А. Жовтобрюх як дослідник мови української преси» тощо.

Кілька статей написав Микола Степаненко, зокрема: «Великий зодчий на ниві українського мовознавства», «Погляди Михайла Жовтобрюха на систему лінгвістичної освіти у вищих навчальних закладах», «Патріарх українського мовознавства: до 100-річчя з дня народження професора Михайла Жовтобрюха», – у яких автор розглядає основні здобутки мовознавця та зосереджує свою увагу на найбільш значимих із них.

Любов Мацько у своїй статті розглядає питання формування української літературної мови, спираючись на працю М. Жовтобрюха «Мова української преси», де автор доводить поступ української літературної мови навіть в умовах бездержавності протягом 19 ст. Вона зазначає, що в цій роботі «відображено майже всі ідеї і тенденції, явища, події і факти, що характеризували період 19 століття в історії української літературної мови» (Мацько, 2009, с. 321). Також дослідниця зазначає, що мовознавець, простежуючи за динамікою українського мовознавства в 20 столітті, виокремлює найважливіші проблемні питання, які потребують детального аналізу: «становище української мови, історія унормування літературної мови, лексичне і стилістичне збагачення, розвиток термінології, графіка, правопис і формування україномовної преси та українського публіцистичного стилю» (Мацько, 2009, с. 320).

Іван Матвіяс у рецензії на книгу «Мова української періодичної преси» М. Жовтобрюха особливо відзначив розділ про формування термінологічного словника, адже, за словами М. Жовтобрюха, «преса не тільки фіксувала процес формування термінології, але й сама була активним її творцем», а також «преса відіграла значну роль у встановленні лексичних, фонетичних і граматичних норм української літературної мови, у розвитку її структурно-функціональних стилів» (1970, с. 85).

Як відомо, Михайло Жовтобрюх був науковцем широкого діапазону мовознавства. Коло його зацікавлень – «це структура сучасної української літературної мови, історія української мови, історична фонетика української мови, стилістика, соціолінгвістика, історія вітчизняного мовознавства» (Грищенко, Степаненко, 2005, с. 157).

Він викладав різні курси: «Основи мовознавства», «Історія української мови», «Сучасна українська літературна мова», курс порівняльної граматики української і російської мов, спецкурс «Історія вітчизняного мовознавства». Учений упродовж тривалого часу викладав історичну граматику української та російської мов, сучасну російську літературу у Київському державному педагогічному інституті імені О. М. Горького.

Варто зазначити, що він був автором підручників із історичної фонетики української мови та сучасної української літературної мови, а також співавтором підручників із історичної граматики української мови, з сучасної української літературної мови та з порівняльної граматики української і російської мови (Грищенко, Степаненко, 2005, с. 157). Як зауважує Арнольд Грищенко, підручник «Історична граматика української мови» є блискучим взірцем лінгводидактичного опису мови (2005, с. 160). З цим виданням не конкурує поки що жоден із підручників для університетів України.

Слід додати, що М. Жовтобрюх тривалий час працював в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні науковим співробітником відділу теорії української мови, а згодом «був членом Комітету наукової термінології при Президії АН УРСР та посідав громадські посади, зокрема був членом Міжнародної лінгвістичної термінологічної комісії при Міжнародному комітеті славистів» (Грищенко, Степаненко, 2005, с. 161).

Термінологія, яку використовував М. Жовтобрюх у посібнику «Історична граматика української мови», ще не була об'єктом вивчення. Тож **мета** нашої статті: розглянути та проаналізувати терміни щодо періодизації походження української мови. Матеріали для дослідження були взяті з підручника «Історична граматика української мови» М. Жовтобрюха (1980).

Радянська термінологія історичної лінгвістики у працях М. Жовтобрюха

Давньоіндоєвропейський.

Значення цього терміна проілюструємо за контекстами з підручника М.Жовтобрюха.

*Морфологічні явища сучасної української мови засвідчуються у пам'ятках староукраїнської й давньоруської мов, своїм корінням вони здебільшого сягають періоду існування ще спільносхіднослов'янських діалектів та періоду існування спільнослов'янської мови, а частково навіть періоду мови **давньоіндоєвропейської** (Жовтобрюх, 1980, с. 106).*

*Основи дрібніших племенних діалектів утворюється нова, більша за обсягом мовна спільність, яка поступово набуває нових особливостей у лексиці, фонетиці і граматичній структурі. В таких чи подібних суспільних умовах відбувалося, ймовірно, зближення й об'єднання споріднених **давньоіндоєвропейських** племінних діалектів, що стало початком утворення спільнослов'янської мовної єдності (Жовтобрюх, 1980, с. 13).*

Як бачимо, Михайло Жовтобрюх підкреслив, що зближення давньоіндоєвропейських племінних діалектів призвело до утворення спільнослов'янської мовної єдності. Варто відзначити, що СУМ в 11 томах зовсім не фіксує жодного з цих термінів.

Індоєвропейський

*Зважаючи на найбільшу порівняно з іншими індоєвропейськими мовами спорідненість слов'янських мов з балтійськими, багато вчених не без підстав уважають, що в історії цих мов існував спільний слов'яно-балтійський період як перший етап їхнього виділення з **індоєвропейської** мовної єдності (Жовтобрюх, 1980, с.12–13).*

Українська мова належить до групи слов'янських мов. Всі

слов'янські мови об'єднуються в такі підгрупи: східнослов'янську, західнослов'янську, південнослов'янську. Слов'янські мови становлять одну з груп **індоєвропейської** сім'ї мов (Жовтобрюх, 1908, с. 10).

Питання про причини змін морфологічної будови мови можуть бути визначені лише в результаті успішної розробки основних проблем історичної морфології великої кількості конкретних мов, внаслідок удосконалення й урізноманітнення методів дослідження історії граматичної будови мови, хоча причини морфологічних процесів періоду становлення граматичної будови й окремих етапів в історії **індоєвропейських мов** можуть і не збігатися (Жовтобрюх, 1908, с. 106).

Процес становлення морфологічної будови української мови, її розгортання та вдосконалення з належною повнотою, точністю і досконалістю не може бути відтворений без використання даних порівняльно-історичного вивчення слов'янських, а в багатьох випадках і не слов'янських **індоєвропейських мов** (Жовтобрюх, 1908, с. 106).

Енциклопедія «Українська мова» дає таке визначення цього терміна: **ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ** — найпоширеніша сім'я спорід. мов, одна з понад 20 мовних сімей світу. Існує 7 груп живих І. м. і 3 окер. мови, до яких належать також відомі з історії близькоспоріднені з ними мертві мови, що були поперед. етапами розвитку сучас. мов або належали до відповід. груп як самот. мови. Група іранських мов, слов'янських мов, балтійських мов, германських мов, та романськат група мов, група італійських мов, кельтська група мов (УМ, 2000, с. 229–230).

У СУМі знаходимо тлумачення **ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИЙ**, як прикм. до **індоєвропейці** (1970-1980, т. 4, с. 27), тобто термінологічне значення не зафіксоване. Також М. Жовтобрюх не відкидає гіпотези існування проміжного балто-слов'янського періоду, який він називає як спільний слов'яно-балтійський період — перший етап виділення слов'янських мов із індоєвропейської мовної єдності.

Балто-слов'янський період

Зважаючи на найбільшу порівняно з іншими індоєвропейськими мовами спорідненість слов'янських мов з балтійськими, багато вчених не без підстав вважають, що в історії цих мов існував спільний **слов'яно-балтійський період** як перший етап їхнього виділення з індоєвропейської мовної єдності (Жовтобрюх, 1908, с. 13).

Балтослов'янська мовна спільність – гіпотетична єдність у далекому минулому слов'ян. і балт. груп мов. Ґрунтується в основному на великій подібності в їхній лексиці. Істор. розвиток балто-слов'ян. мовних взаємин характеризують чотири стани: 1) спільність; 2) паралельність — з різними ступенями близькості; 3) розходження; 4) зближення. Спільність балт. і слов'ян. мов поширюється на всі мовні структури. В Україні основоположниками дослідження Б.-с. м. стали О. Потебня, Я. Ендзелін, Л. Булаховський (УМ, 2000, с. 42).

Спільнослов'янська мова

Спільнослов'янська мова сформувалася на базі давньоіндоєвропейської, первинною основою якої були, як вважають, споріднені племінні діалекти періоду кам'яного віку. Процес формування спільнослов'янської мови припадає приблизно на 4-3 тисячолітті до нашої ери. Ця мова відома в науці під назвою **спільнослов'янської**, або **праслов'янської** (Жовтобрюх, 1908, с. 12–13).

Зважаючи на найбільшу порівняно з іншими індоєвропейськими мовами спорідненість слов'янських мов з балтійськими, багато вчених не без підстав вважають, що в історії цих мов існував **спільний слов'яно-балтійський період** як перший етап їхнього виділення з індоєвропейської мовної єдності (Жовтобрюх, 1908, с. 12–13).

Морфологічні явища сучасної української мови засвідчуються у пам'ятках староукраїнської й давньоруської мов, своїм корінням вони здебільшого сягають періоду існування ще

спільносхіднослов'янських діалектів та періоду існування спільнослов'янської мови, а частково навіть періоду мови давньоіндоєвропейської (Жовтобрюх, 1908, с. 106).

Історія кожної із слов'янських мов характеризується не тільки спільними для всіх цих мов явищами, що виникли ще в спільнослов'янський період: у кожній із слов'янських мов є чимало і свого, специфічного, своєрідного, що необов'язково зароджувалося в спільнослов'янську добу, а витворювалося протягом вже задокументованої її історії (Жовтобрюх, 1908, с. 106).

Таких своєрідностей, витворених пізніше у кожній із слов'янських мов, дуже багато. Вони заслуговують, безперечно, на не меншу увагу, ніж явища й процеси, які виникли ще в спільнослов'янський період (Жовтобрюх, 1908, с. 106).

Енциклопедія «Українська мова» дає таке визначення цього терміна: **СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА** – див. Праслов'янська мова (2000, с. 656). Бачимо, що синонімічним терміном до спільнослов'янська мова є праслов'янська мова (УМ, 2000, с.633).

Праслов'янська мова – «Мова – предок слов'янських мов». Сформувалася на основі одного з праіндоєвроп. діалектів. Існують давні структурні риси у фонетиці, граматиці й лексиці, що є спільними для слов'ян. і балт. мов. Історію П. м. Поділяють на 3 періоди: ранній (3–1 тис. до н. е.), середній (1 тис. до н. е. – 3–5 ст. н. е.) і пізній (5–6 ст. н. е.). Протягом тривалого часу П. м. була єдиною. Саме цим пояснюється високий ступінь близькості між слов'ян. мовами. Однак в ост. тисячоліття історії П. м. в ній виникає ряд діалектів, на основі яких надалі сформувалися окремі слов'ян. мови (УМ, 2000, С.517–518).

Праслов'янська мова. Спільнослов'янська мова. На основі якої виникли й розвинулись усі слов'янські мови. Сама ж праслов'янська мова вийшла з індоєвропейської спільності десь у 3 тисячолітті до н.е. Довгий час праслов'янська мова розвивалася як один діалект. Проте в останнє тисячоліття своєї історії вона розпалася на

кілька діалектів, з яких у другій половині I тисячоліття розвинулися окремі слов'янські мови (СЛТ, 1985, с.212).

Академічний словник української мови в 11 томах фіксує таке визначення цього терміна: **СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ**, Спільний для всіх слов'янських племен у минулому; який мав значення для всіх слов'янських племен, поширювався на всі слов'янські племена (СУМ, 1970-1980, т. 9, с. 529). Тут значення збігаються.

Слов'янська мова. Споріднена група мов, яка входить до індоєвропейської сім'ї. Сучасні слов'янські мови поділяються на три підгрупи: східнослов'янську, західнослов'янську, південнослов'янську. До східнослов'янських мов належить українська, російська і білоруська мови; до західнослов'янських: польська, чеська, словацька, кашубська і серболужицькі мови; до південнослов'янських: болгарська, сербсько-хорватська, македонська і словінська мови. Відомі дві мертві мови: старослов'янська (південнослов'янська) і полабська (західнослов'янська) (СЛТ, 1985, с. 277).

У словнику лінгвістичних термінів зазначено: «**Праслов'янська мова** проіснувала кілька тисячоліть і лише в кінці I тисячоліття до н. е. в ній виникають діалектні різновиди. У надрах праслов'янської мови складаються деякі діалектні риси, на основі яких пізніше виникали різні слов'янські мови. Найкомпактнішою була група праслов'янських діалектів, з яких у подальшому їх розвитку сформувалися східнослов'янські мови. До 14 ст. всі східнослов'янські мови розрізнялися між собою на рівні діалектів, що входили в єдину давньоруську мову. Лише в 14 ст. остаточно сформувалися мови української, російської і білоруської народностей» (СЛТ, 1985, с. 277).

Таким чином, значення терміна *спільнослов'янська мова* прирівнюється до *праслов'янської мови*. Вони синонімічні. Цей термін є гіперонімом до назв інших слов'янських мов, тому що *спільнослов'янська мова* стала основою для розвитку окремих слов'янських мов; ця мова була єдиною мовою, хоч і з наявними в ній діалектними відмінностями, спільною для всіх слов'ян. Питомо українське слово, утворене від словосполучення

спільна слов'янська мова.

Спільносхіднослов'янський

М. Жовтобрюх виокремлює термін *спільносхіднослов'янська мова* (або *східнослов'янська мовна єдність*), яка почала існувати на базі єдиної давньоруської народності й об'єднує три східнослов'янські народності – українську, російську та білоруську – які спільною для всіх мовою мали єдину спільносхіднослов'янську мову.

*Для історії мови велике значення має хронологізація звукових явищ, визначення початку їх виникнення та часу завершення, тобто окреслення періоду діяння певного звукового закону. Визначити час виникнення й перебігу фонетичних змін, іноді лише приблизно, дає можливість порівняльно-історичний метод. Для дописемної доби спільнослов'янський та **спільносхіднослов'янський** період до 10–11 ст. – засобом хронологізації звукових змін. Фонетичні процеси давньоруського періоду від того часу, від якого збереглися писемні пам'ятки, а також староукраїнської мови визначаються не тільки на підставі порівняльно-історичного аналізу їх, а й на підставі тих фактів, що засвідчені писемністю, причому враховується, звичайно, те, що писемні пам'ятки відбивають мовні явища з деяким запізненням після їх виникнення (Жовтобрюх, 1980, с. 29).*

*Важливі фонетичні процеси відбулися в писемний, або давньоруський, період розвитку **спільносхіднослов'янської** мови, (кін. X–XIII ст.). У цей період занепадають зредуковані [ь], [ѣ] й перестає діяти закон відкритого складу; процес занепаду й вокалізації [ь], [ѣ] охопив усі давньоруські говори, він викликав багато нових фонетичних змін, що в давньоруській мові набували вже діалектного характеру. У південно-західній групі діалектів, на основі яких сформувалася українська мова, в другій половині XII–XIII ст (Жовтобрюх, 1980, с. 103).*

Приблизно до 6 ст. період слов'янської мовної єдності закінчується, кожна слов'янська група починає набувати власних мовних особливостей. По-різному виявляються в кожній

слов'янській мовній групі. Це і є початок самостійного існування **східнослов'янської** мовної єдності, чи **спільносхіднослов'янської мови** (Ж, с. 13–14).

Кожне **східнослов'янське** плем'я мало, звичайно, свій племінний діалект, у якому могли існувати й місцеві говори як пережиток попереднього дрібнішого мовно-племінного пленування. ... Тому всі вони і належали до єдиної **спільносхіднослов'янської мови** (Жовтобрюх, 1980, с. 13).

На основі єдиної давньоруської народності трьох **східнослов'янських** народностей — російської, української і білоруської (Жовтобрюх, 1980, с.15).

Морфологічні явища сучасної української мови засвідчуються у пам'ятках староукраїнської й давньоруської мов, своїм корінням вони здебільшого сягають періоду існування ще **спільносхіднослов'янських** діалектів та періоду існування **спільнослов'янської** мови, а частково навіть періоду мови давньоіндоевропейської (Жовтобрюх, с.106).

Зрозумінню деяких явищ з історії **східнослов'янських мов**, зокрема тих явищ, що сягають дописемного давньоруського періоду, допомагають різні **східнослов'янські** лексичні запозичення до мов неслов'янських або й неіндоевропейських (Жовтобрюх, с. 9).

Однак і ті пам'ятки, що написані чи переписані у нас мовою старослов'янською, теж відбивають, хоч і меншою мірою, **східнослов'янські** мовні риси, бо місцеві автори й переписувачі їх під впливом власного мовлення припускали в них помилки й відхилення від норм старослов'янської мови. Саме такі помилки та відхилення й використовуються як джерело вивчення історії **східнослов'янських мов** (Жовтобрюх, с. 7).

В Енциклопедії «Українська мова» знаходимо таке визначення цього терміна: **СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ** — цілісна й найчисельніша група слов'янських мов у Сх. Європі, до складу якої входять укр., рос. та білорус. мови. Виникли на основі близькосторід. тер. Східнослов'ян. говорів(6–9 ст.). Спільний давньорус. період у східнослов'ян. говорах закінчився із занепадом редукованих **ь, ъ**, який

відбувався протягом 11–13 ст. Розвиток східнослов'янських літ. мов пройшов два етапи: староукраїнська, староросійська і старобілоруська писемно-літ. мови (13–18 ст.) базувалася на давньоруських літ. традиціях, а нові літ. мови виникли у 18–19 ст. на народній основі, з неоднаковим використанням попередніх писемних традицій (УМ, 2000, с. 699).

Таким чином, в енциклопедії «Українська Мова» знаходимо подібне тлумачення цього терміна, як і в концепції М. Жовтобрюха.

Давньоруська мова

У підручнику М. Жовтобрюх дотримується концепції, прийнятої в радянській історіографії й етнології: існувала давньоруська народність зі своєю давньоруською мовою, яка є основою сучасних східнослов'янських мов.

*Крім того, після прийняття християнства Київською Руссю вона довгий час вживалася у східних слов'ян як мова книжна, церковнослужебна. В ній відбито переважно через помилкові написання слів переписувачами старослов'янських текстів, окремі живі фонетичні й граматичні риси **давньоруської мови** - основи сучасних східнослов'янських мов (Жовтобрюх, с. 5).*

*Зіставлення і порівняння її фактів і явищ з відповідними фактами і явищами староукраїнської й **давньоруської мов** допомагає науковому з'ясуванню тих процесів, що відбувалися в ній у минулому (Жовтобрюх, с. 5).*

*Багато фонетичних, граматичних та лексичних змін, що сталися в українській народній мові свого часу, відбивають і літературні твори, написані в **давньоруську** й староукраїнську епоху. Тому історія української мови нерозривно пов'язана також і з історією **давньоруської** та української літератури (Жовтобрюх, с. 6).*

*Пам'ятки, які написані мовою, близькою до живої **давньоруської**, а пізніше до живої староукраїнської становлять особливо цінне джерело для вивчення історії української мови. Однак і ті пам'ятки, що написані чи переписані у нас мовою старослов'янською, теж*

відбивають, хоч і меншою мірою, східнослов'янські мовні риси, бо місцеві автори й переписувачі їх під впливом власного мовлення припускали в них помилки й відхилення від норм старослов'янської мови. Саме такі помилки та відхилення й використовуються як джерело вивчення історії східнослов'янських мов (Жовтобрюх, с. 7).

Процес формування **давньоруської народності і давньоруської мови** зумовив остаточне зникнення з ужитку в східних слов'ян їхніх племенних назв (Жовтобрюх, с. 15).

У цей період (12–13 ст.) єдність **давньоруської мови**, незважаючи на виникнення в ній територіально-діалектних відмінностей, не втрачається, основні процеси її розвитку поширюються на всі **давньоруські діалекти** (Жовтобрюх, с. 15).

Також дослідник зазначає, що «кирилична азбука, яка вживалася в **давньоруській мові**, була не в усьому придатна для запису звуків східнослов'янських діалектів, вона часто нівелювала їх звукову різноманітність, однаково передавала на письмі звуки, що по-різному вимовлялися на широких **давньоруських просторах**, тому іноді буває важко визначити в окремих пам'ятках справжнє звукове значення деяких букв» (Жовтобрюх, с. 8).

Зрозумінню деяких явищ з історії східнослов'янських мов, зокрема тих явищ, що сягають дописемного **давньоруського** періоду, допомагають різні східнослов'янські лексичні запозичення до мов неслов'янських або й неіндоєвропейських (Жовтобрюх, с. 9).

Процес формування **давньоруської народності і давньоруської мови** зумовив остаточне зникнення з ужитку в східних слов'ян їхніх племенних назв (Жовтобрюх, с. 15).

Проте в цей період (12–13 ст.) єдність **давньоруської мови**, незважаючи на виникнення в ній територіально-діалектних відмінностей, не втрачається, основні процеси її розвитку поширюються на всі **давньоруські діалекти** (Жовтобрюх, с. 15).

Академічний Словник української мови в 11 томах дає таке визначення цього терміна: **ДАВНЬОРУСЬКИЙ**, те саме, що староруський (1970–1980, т. 2, с. 206).

1) СТАРОРУСЬКИЙ, а, е.

- і. Який існував у період, часи давньої Русі, пов'язаний з ними.*
- ії. Те саме, що староросійський. (СУМ, 1970-1980, т.9, с.661).*

2) СТАРОРОСІЙСЬКИЙ, а, е.

Який існував у період російського середньовіччя (СУМ, 1970-1980, т.9, с. 661).

У СУМі фіксуємо синонімічне до терміна *давньоруська староросійський*, що свідчить про існування радянської концепції походження української мови. Термінів «СТАРОРУСЬКИЙ», «СТАРОРОСІЙСЬКИЙ», які фіксуємо в СУМі як синонімічні до давньоруської, у праці «Історична граматики української мови» М. Жовтобрюха не засвідчено.

Мова давньоруської (східнослов'янської) народності, яка склалася в період Київської Русі на базі діалектів близькоспоріднених східнослов'янських племен. Її існування і розвиток відносять до 13–14 ст. мовна спільність східнослов'янських племен склалася в надрах спільнослов'янської єдності в 1–8 ст., доки сформувалися особливості, що відділили її від мов західних і південних слов'ян. Давньоруська мова мала й діалектної відмінності, що лягли в основу трьох мов східнослов'янських народностей: української, російської і білоруської, які остаточно склалися в 14 ст. Таким чином, давньоруська мова — це мова-основа для сучасних російської, української і білоруської мов (СЛТ, 1985, с. 57).

Мова сх. слов'ян, які населяли Київську Русь. Як спільну мову всіх сх. слов'ян, на основі якої утворилися українська, рос. та білорус. мови, її визнали О. Востоков, І. Срезневський, М. Жовтобрюх та ін. Ряд дослідників відносять до Д. м. лише писем.-літ. мову і заперечують існування в минулому спільної усної давньосхіднослов'ян. мови. При цьому початок формування укр. мови, як і рос. та білоруської, пов'язується безпосередньо з розпадом праслов'янської мови. Із праслов'ян. етномовної спільності сх. слов'яни виділилися приблизно у 6 ст. н. е. До східнослов'ян.

територіальних об'єднань (у 7–9ст. це були союзи племен) належали словени, кривичі, в'ятичі, радимичі, дреговичі, поляни, волиняни, древляни, сіверяни, угличі, тиверці, та ін. Вони користувалися близькосторідненими східнослов'ян. діалектами, що виділилися з праслов'ян. мови. Сукупність цих діалектів і дістала у наук. л-рі назву «давньоруська мова» (УМ, 2000, с. 133–134).

Давньорус. (спільносхіднослов'янська) мова – це певна абстракція, набір характер. лінгвальних рис, якими східнослов'ян. діалекти 7–12 ст. вирізнялися серед інших слов'янських (УМ, 2000, с. 133–134).

Мовні особливості давньорус. діалектів реконструюються на основі свідчень писем. пам'яток, написаних кирилицею, та сучас. східнослов'ян. говорів із залученням матеріалу з ін. слов'ян. мов (УМ, 2000, с. 133–134).

Давньорус. літ. мова поєднувала в різних типах писемності особливості народнорозмовної та строслов'ян. мов. Старослов'ян. мова давньорус редакції, тобто позначена впливом східнослов'ян. діалектів, закріпилася як мова церкви, церк. л-ри та богослужіння (УМ, 2000, с.133-134).

Отже, у М. Жовтобрюха цей термін вживається відповідно до радянської концепції історії української мови, коли вважалося, що українська, російська та білоруська мови походять із спільної для всіх східних слов'ян давньоруської мови.

Старослов'янська мова

У підручнику М. Жовтобрюх зазначає, що старослов'янська мова походить із давнішої літературної мови слов'янських народів, що “сформувалася на південнослов'янській (староболгарській) основі” (1980, с. 5). Її ще називали церковнослужебна, оскільки нею писали церковні книги.

*Крім того, після прийняття християнства Київською Руссю вона довгий час вживалася у східних слов'ян як мова книжна, церковнослужебна. В ній відбито переважно через помилкові написання слів переписувачами **старослов'янських** текстів, окремі*

живі фонетичні й граматичні риси давньоруської мови-основи сучасних східнослов'янських мов (Жовтобрюх, 1980, с.5).

*Пам'ятки, які написані мовою, близькою до живої давньоруської, а пізніше до живої староукраїнської становлять особливо цінне джерело для вивчення історії української мови. Однак і ті пам'ятки, що написані чи переписані у нас мовою **старослов'янською**, теж відбивають, хоч і меншою мірою, східнослов'янські мовні риси, бо місцеві автори й переписувачі їх під впливом власного мовлення припускали в них помилки й відхилення від норм **старослов'янської мови**. Саме такі помилки та відхилення й використовуються як джерело вивчення історії східнослов'янських мов (Жовтобрюх, 1980, с.7).*

Енциклопедія «Українська мова» дає таке визначення цього терміна: **СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА** – перша писемно зафіксована слов'ян. літ. мова, створена Кирилом і Мефодієм на базі одного з праслов'ян. діалектів–солунського – для репрезентації слов'ян. мовою богослужб. і каноніч. книг. С. м. близька до праслов'янської мови. Обслуговувала переважно культові потреби. С. м. називають ще староцерковнослов'янською. Певний час ця мова — тепер уже просто церковнослов'янська мова — побутувала також у зх.слов'ян, про що свідчать «Київські листи» (10 ст.) і «Фрейзінгенські уривки» (10—11 ст.). В цілому ж С.м. використовувалась як міжнародна, бо, хоч і мала багато рис, спільних для всіх слов'ян. етносів, усе ж кожен із цих етносів, уже усвідомлював себе як окр. народ. Старослов'ян.літ.мова належить до південнослов'янських (УМ, 2000, с.663-664).

Академічний Словник української мови в 11 томах дає таке визначення цього терміна: **СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ**, а, е. Стос. до літературно-писемної культури слов'ян епохи 9–11 ст., пов'язаний з нею. Перше застосування старослов'янської мови, які винахід письма для неї, історичний переказ пов'язує з іменами двох староболгарських культурних діячів — Кирила та Мефодія (Іст. укр. літ., I, 1954, 30) (СУМ, 1970-1980, т. 9, с. 662).

Найдавніша літературно-писемна мова слов'ян.<...> В основі старослов'янської мови лежить південно-македонський (солунський)

діалект давньоболгарської мови. <...> В 988 р. разом із запровадженням християнства старослов'янська мова поширилася і в Київській Русі. <...> Старослов'янська мова обслуговувала культові потреби східних слов'ян. Вона сприяла формуванню давньоруської літературної мови, а також мов української, російської і білоруської народностей. <...> Старослов'янська мова у багатьох випадках фіксує фонетичну систему і граматичну будову, близьку до праслов'янської (СЛТ, 1985, с.289).

Тобто, старослов'янська мова вживалася як церковнослужбова. А давньоруська – та, якою спілкувалися. Вони не синонімічні терміни, але існували паралельно, використовувалися у різних сферах: старослов'янська мова у книжній традиції, а давньоруська мова — у побутовому мовленні. Так старослов'янська мова сприяла формуванню давньоруської літературної мови.

Староукраїнський

М. Жовтобрюх зазначає, що українська мова походить із староукраїнської й давньоруської мов, які "своїм корінням вони здебільшого сягають періоду існування ще спільносхіднослов'янських діалектів та періоду існування спільнослов'янської мови, а частково навіть періоду мови давньоіндоевропейської" (1980, с. 106).

Зіставлення і порівняння її фактів і явищ з відповідними фактами і явищами **староукраїнської** й давньоруської мов допомагає науковому з'ясуванню тих процесів, що відбувалися в ній у минулому (Жовтобрюх, 1980, с. 6).

Багато фонетичних, граматичних та лексичних змін, що сталися в українській народній мові свого часу, відбивають і літературні твори, написані в давньоруську й **староукраїнську** епоху. Тому історія української мови нерозривно пов'язана також і з історією давньоруської та української літератури (Жовтобрюх, 1980, с. 6).

Пам'ятки, які написані мовою, близькою до живої давньоруської, а пізніше до живої **староукраїнської**, становлять особливо цінне джерело для вивчення історії української мови. (Жовтобрюх, 1980,

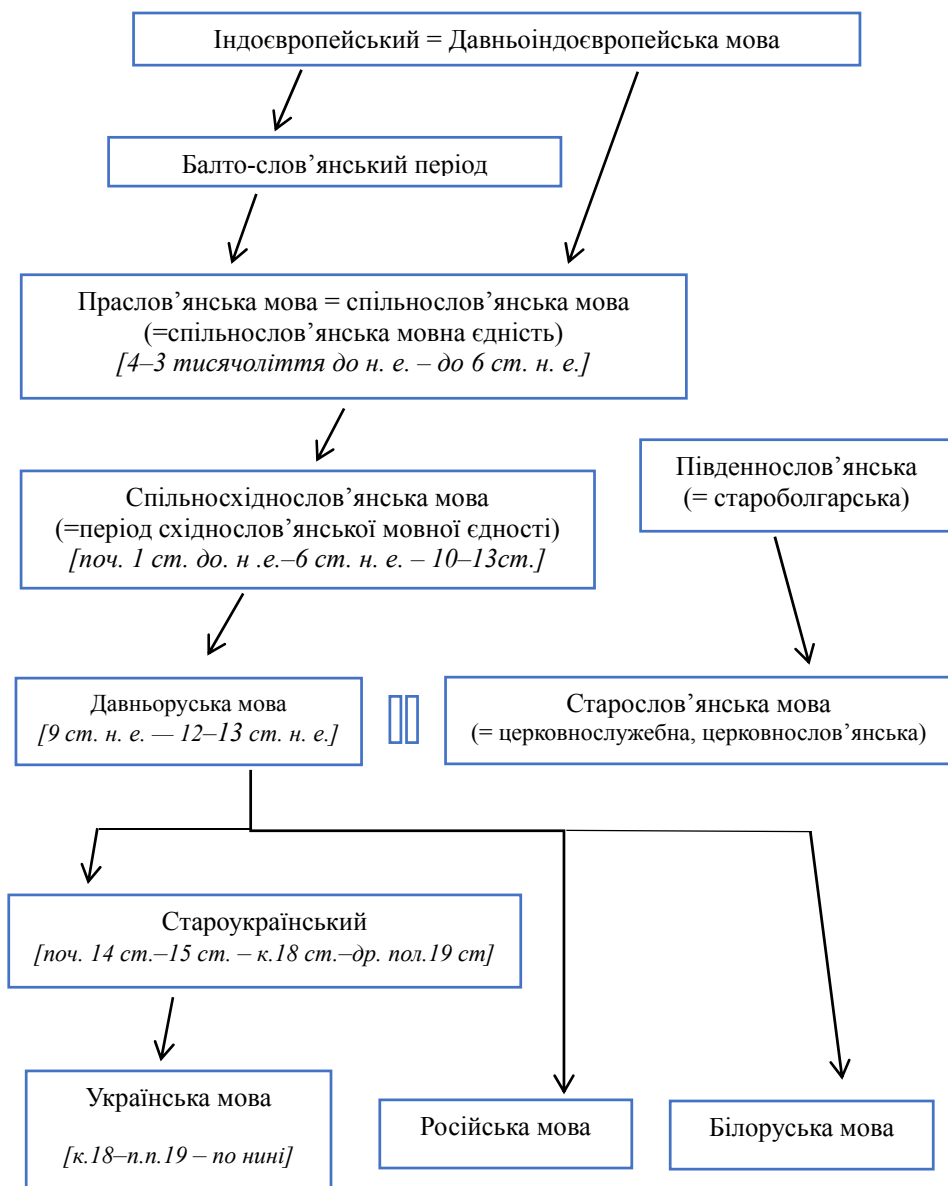
с. 7).

Енциклопедія «Українська мова» дає таке визначення цього терміна: **СТАРОУКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА** – поширена в 14–18 ст. в Україні, Білорусі, а місцями і в прилеглих землях (Польщі, Молдові), мова юрид. документів, згодом — конфесійної, полем., худож., проповід., історіогр., художньої, частково наук. л-ри (2000, с. 664).

Академічний словник української мови в 9 томах дає таке визначення цього терміна: **СТАРОУКРАЇНСЬКИЙ**, а, е. Пов'язаний з розвитком української народності, мови, культури в період з 14 до другої половини 18 ст. (1970-1980, т.9, с. 663).

Отже, процес формування української мови в концепції М. Жовтобрюха має такий вигляд:

Схема 1.

Висновок

Отже, М. Жовтобрюх у підручнику «Історична грамати́ка української мови» розглядає питання походження української мови, використовуючи такі терміни:

- Давньоіндоєвропейський
- Індоевропейський
- Балто-слов'янський
- Спільнослов'янський
- Спільносхіднослов'янський
- Давньоруський
- Старослов'янський
- Староукраїнський

Кожен із цих термінів є композитом, який утворений шляхом осново або словоскладення двох і більше коренів слів. У концепції М. Ж бачимо, що науковець виокремлює спільносхіднослов'янську мову (або східнослов'янської мовної народності) та давньоруську мову, яка була спільною для трьох слов'янських народностей — український, російський та білоруський, що було характерне для радянської теорії походження української мови.

Література

- Баландіна Н. Ф. (2013). М. А. Жовтобрюх як дослідник мови української преси. Слов'янський збірник, Випуск 17, pp. 94–111.
- Георгиев В. (1958). Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М.: Изд-во иностр. лит-ры, pp. 218–224.
- Грищенко А., Степаненко М. (2005). Великий зодчий на ниві українського мовознавства: До 100-річчя від дня народження професора Михайла Жовтобрюха. Київ: Педагогічна преса, № 7–8, pp. 156–163.
- Матвіяс І. (1970). М. А. Жовтобрюх. Мова української періодичної преси (кінець XIX — поч. XX ст.). К.: Наук. думка, Мовознавство, №6, pp.83–86.
- Мацько Л. І. (2009). Питання історії української літературної мови у праці М. А. Жовтобрюха *"Мова української преси"*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, pp. 318–322.
- Жовтобрюх М. А. (1963). Мова української преси: (до середини дев'яностих років XIX ст.). Київ : Академія наук Української РСР, р.11.

Джерела

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т (2006). Київ: Державне науково-виробниче підприємство «Наукова думка» НАУ України.

Ж – Жовтобрюх М. А. (1980). Історична граматика української мови: посібник для студентів-заочників факультетів мови і літератури педагогічних інститутів УРСР. Київ: Радянська школа.

СУМ – Словник української мови: в 11 тт (1970-1980). Київ: Наукова думка. АН УРСР. (Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда.)

СЛТ – Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів (1985). К. : Вища школа.

УМ – Українська мова : Енциклопедія [Електронний ресурс] (2000). Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

